

UOT 811.92

SÜNI DİLLƏRİN YARANMA TARİXİ

MÜRSƏLİYEVƏ XƏYALƏ MUĞAMAT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, f.f.d., b.m.

murseliyeva.xeyale@mail.ru

Açar sözlər: paziqrafiya, dildə məntiqi istiqamətlər, dildə empirik istiqamətlər, ümumbəşəri dil, planlı dil

Müasir elmdə Platonun (b.e.ə. IV əsr) süni dil ideyasını ilk ifadə edənlərdən biri olduğu qəbul edilir. Əsərlərində o, bütün insanların qarşılıqlı anlaşma və razılıq üçün danışacaqları bir süni (vahid) dilin yaradılması zərurəti haqqında yazmışdır. Bu cür düşüncələrin başlanğıcından etibarən belə bir dilin yalnız süni ola biləcəyi ifadə edildi, çünki təbii dillərdən birini vahid kimi götürsək, bu, bir çox xalqı qeyri-bərabər vəziyyətə sala bilər və anlaşılmazlıq və qarşıdurmanın yeni mənbəyinə çevrilə bilər.

Süni dilin ilk layihəsi (Aleksarx tərəfindən tərtib edilmişdir) təxminən b.e.ə. IV - III əsrlərin əvvəlində yaranmışdır. Antik dövrdən bəri təxminən 900 süni dil layihəsi yaradıldı. Lakin təəssüf ki, bunların çoxu yazılı şəkildə bizə çatmadı. İlk məlum süni dil qədim yunan həkimi Qalenin (e.ə. II əsr) dilidir. Bu dilin varlığı məlumdur, lakin onun əsasında hazırlanmış yazılı abidələr, eləcə də qrammatikası qorunub saxlanılmamışdır.

XI əsrdə növbəti cəhd ərəb şeyxi Məhyəddin tərəfindən edilmişdir. O, qəbilələrarası – xalqlararası dil sistemi hazırlamış və onun tətbiqinə çalışmışdır.

Orta əsrlər və intibah dövrü Aralıq dənizi bölgəsində canlı ticarətlə izah olunduğu, eyni zamanda fərqli mədəniyyətlərin davamlı qarşılıqlı təsirində özünü büruzə verən aktiv bir mədəniyyət həyatı ilə izah edildi. Bu dövrün ilk süni dillərindən biri lingua-franco idi. Buraya italyan, yunan, ərəb, ispan, fransız və latın elementləri daxil edilmiş və əsasən dənizçilər tərəfindən istifadə olunurdu.

XVI əsrdə Xuan Lune Vives ümumdilə dair layihə hazırlayır. Lakin Dekartın dövrünə qədər (XVII əsrin I yarısı) dil layihəsinin ümumi nəzəriyyəsi hələ mövcud olmadığı üçün bütün cəhdlər kor-koranə üsulla aparılırdı. Bundan əlavə, karteziya dövründən (Dekart dövrü) əvvəlki bütün layihələr müasirlərinin diqqətindən kənar qalmış və onlar haqqında bütün məlumatlar müasir dövrdə, yəni XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində, interlingvistik yarandıqdan sonra toplanmışdır. Buna görə də nəzəri linqvistik layihənin Dekarta aid olması fikri tamamilə əsaslıdır, çünki yalnız bundan sonra universal dil sahəsində az-çox sabit bir tədqiqat ənənəsi yarandı. O, 6 dilin materialı əsasında layihə hazırladı və ictimaiyyətə təqdim etdi. Dil layihəsi nəzəriyyəsinin inkişafının başlanğıcı dəqiq şəkildə sənədləşdirilmişdir: bu mövzuda ilk nəzəri məlumat Rene Dekartın abbat Mersenə 20 noyabr 1629-cu il tarixli məktubu olmuşdur.

Dekart və onun ardıcılları, hələ kommunikativ baxımdan gerçəkləşməmiş bir dil layihəsi üçün fundamental tələblər sistemini təklif edən dil layihəsi qururlar. Bu səbəbdən o dövrün dil layihəsi və dilçiliyi araşdırma obyektinə ilə əlaqədar olaraq bir növ parçalanmış vəziyyətə gəldi: dilçilik nəzəriyyəsi gələcəyin dilini nəzərdə tutsa da, dilçilik mövcud olan və ya mövcud olmuş dillərin tədqiqi ilə məşğul idi.

Dekart yalnız rasionallaşdırılmış süni dil deyil, insan təfəkkürünü islah edə biləcək “fəlsəfi” bir dil qurmağa səy göstərirdi. Belə bir dil “insan anlayışlarının məntiqi açarı kimi” bir şey olmalı idi ki [7, s.46], bundan istifadə edərək “müəyyən təsəvvür qaydalarına əsasən dilin fəlsəfi təbiəti ilə əvvəlcədən zəmanət verilmiş, tamamilə rəsmi şəkildə yeni bir məlumat əldə etmək” mümkün olsun.

Dekartın fikrincə, “belə bir dilin ixtirası “həqiqi fəlsəfədən” asılıdır, çünki əks halda insanların bütün düşüncələrini hesablamayaq və onları nizamlamayaq mümkün deyil”. [7, s.47]

Dilçilik tarixi kimi, dil layihəsinin sonrakı tarixi də bu məntiqi-fəlsəfi strukturdan qurtulma prosesini təşkil edir, baxmayaraq ki, interlinqvistika sahəsində bu təkamül təbii dillərlə əlaqəli dilçilik bölmələri ilə müqayisədə xeyli ləngiyirdi.

Məntiqi, “fəlsəfi” beynəlxalq dil yaratmaq üçün ilk cəhdlər pəziqrafiya, yəni səsli ifadəsi olmayan “universal yazı” adlı layihələr idi. Dövrün alimlərinin zehinlərinin ümumdünya süni dil yaratmaq ideyası ilə nə dərəcədə məşğul olmasını layihələrin ümumi sayına görə qiymətləndirmək olar. Zamenqof bu dövrdə belə layihələrin sayının 150-dən çox olduğunu qeyd edir. [4, s.26]

Leopold Eynşteyn Leybnizi “dünya dil ideyalarının” atası adlandırır [6, s.48]. 1666-cı ildə Leybnis latın dilində yazdığı dissertasiyada (“Dissertatio de arte combinatoria”) ilk dəfə “pəziqrafiya sənəti dünyadakı fərqli dillərdə danışmasından asılı olmayaraq orta yazı işarələri ilə tanış olan bütün xalqlar üçün aydın olmalıdır” ideyasını dərc etdirdi. Bu fikir böyük mütəfəkkiri ömrünün sonuna qədər düşündürmüşdür. O, dili “ağıl aləti” olaraq xəyal edirdi. Sözlər təkcə fikir bildirməməli, həm də qarşılıqlı əlaqələr yaratmalı, yəni riyazi əməliyyatlardan istifadə edərək formalaşmalarına və düşüncələri düsturlarla əvəz etmələrinə imkan verməlidir. Bu Leybnizin “məntiq cəbri”dir ki, sonradan riyaziyyatın ayrı bir sahəsinə - riyazi məntiqə çevrilmişdir. [3, s.113] Bununla yanaşı, Leybnisin sələfləri var idi ki, bunların arasında ümumbəşəri prinsiplər cədvəlini tərtib və təsnif etmək üçün kabbalistik əlifbadan (yəhudi əlifbasında hərflər və rəqəmlərin qarşılıqlı asılılığını öyrənən ədəbi kabbala) istifadə etməyə çalışan orta əsr filosofu və ilahiyyatçısı Raymon Lullinin (1235-1315) fikirləri xüsusilə qeyd edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəsonal riyazi dili tərtib edərkən Leybnis çox sadələşdirilmiş müntəzəm qrammatika ilə latın dili əsaslı praktik beynəlxalq dil yaratmağa çalışmışdı.

1668-ci ildə, yepiskop Con Vilkins pəziqrafiya mövzusunda iddialı bir əsər nəşr etdirdi (“Əsl xarakter və fəlsəfi dilə istiqamətli bir esse”), bu əsərdə ideyalar növlərə görə sıralanır və siniflərə bölünürdü, beləliklə, ümumidən xüsusiyyətdə doğru inkişaf əks etdirilirdi. 1723-cü ildə alman alimi Karpophophilus mövcud canlı dilə oxşayan ilk aposteriorik süni dil layihəsinə hazırlayır (1743-cü ildə çap etdirir), lakin layihə nədənsə qorunub-saxlanmamışdır. [1]

Nəhayət ki, elm adamları yalnız yazmaq üçün deyil, həm də danışmaq üçün istifadə edilə bilən “fonetik şifahi dil”in dünya dilinin problemini həll edə biləcəyi qənaətinə gəlirlər. Bu problemi Baron de Goblentz “Gablentzografi and Gablentzolia” adlı möhtəşəm bir layihə yaradaraq həll etməyə çalışdı. 33 fərqli dildən simvol götürdü və əlifba tərtib etdi. O, fonetik yazı problemini həll etmək üçün xeyli əmək sərf etdi, bir xeyli hissəsi monosillabik (təkhəcalı) sözlərdən ibarət qrammatika və lüğət hazırladı. Layihənin xeyli mükəmməl olmasına baxmayaraq, 33 simvolun sirrinin öyrənilməsi böyük çətinliklərə səbəb oldu.

1863-cü ildə Don Sinibaldo de Masın əsəri ortaya çıxdı. Onun pəziqrafiyaya verdiyi tərifi: “İdeoqrafiya, adi bir dilin sözləri (səsləri) yox, fikirləri əks etdirən işarələrlə ifadə olunan yazı sənətidir” [15, s.116] bir daha göstərir ki, bu cür layihələrin yaradıcıları yenə səhv yolda idilər. Rəqəmsal işarələrin ideoqrafik işarələrdən başqa bir şey olmadığı düşüncəsinə əsaslanaraq, 500 milyon insanın, yapon, çin və s. dillərdə bir-birlərini ideoqrafik yazı ilə başa düşmələrinə diqqət çəkərək belə bir sistemin yarana biləcəyi qənaətinə gəlir. O, musiqi not sistemindən hər bir “fikir” üçün bir işarə götürdü. Burada isim, feil, sifət və s. kimi bütün qrammatik formalar oxşar şəkildə ifadə olunurdu. Məlum sistemin ilk baxışdan nə qədər asan görünməsinə baxmayaraq qısa müddətdə universal istifadə üçün bu əlamətlərin çox mürəkkəb olduğu ortaya çıxdı.

Bir il sonra Zemlindən olan bir serb Musa Payç pəziqrafiyası və pəzilaliyasını nəşr etdi. O, bütün qrammatik dəyişmələrdə 1-dən 999-a qədər rəqəmlərdən istifadə edir, 1000-dən başlayan rəqəmlər isə fikirlərin pəziqrafik simvoludur. Ümumi bir fikirin yaxın konsepsiyaları, sözün formalaşması və dəyişməsi ilə bağlı müsbət və mənfi işarələrdən istifadə edərək daha çox say əlavə etmək və ya çıxmaqla əmələ gəlir. Məsələn, 3243 satınalma haqqında ümumi bir fikir deməkdir,

sonra 3243 + 1 = alıcı (ümumiyyətlə), 3243 + 13 = müəyyən alıcı (konkret) [müəyyən bir artikl ilə], 3243 + 101 = alıcılar və s. M. Payç pəziqrafiyasından saylara hərflər əlavə etməklə (“+” – “m”, “-” – “n”) pazilaliya yaratdı, məsələn: 3243 + 10 = alıcı (kişi) = “fegimanos”, 3243 + 20 = alıcı (qadın) = “fegimemos”, 3243 + 40 = alış = “fegimonos” və s. Beləliklə, güman etmək olar ki, Payç da nəticə olaraq, səs yazısı və dilinə yaxınlaşdı.

Baxmayerin də sistemi rəqəmlərə əsaslanırdı, çünki bütün ticarət ölkələrində onluq say sistemi tətbiq edilirdi, lakin formaları fərqli ola bilirdi. Ayrıca, bu simvollar, avropalılarda olduğu kimi, yalnız soldan sağa deyil, istənilən istiqamətdə yazıla bilirdi. Baxmayer hər bir fikri rəqəm vasitəsilə ifadə edir, müəyyən artikldan istifadə etmir, ancaq qeyri-müəyyənliyin ifadəsi üçün 1 rəqəmi istifadə olunur və çoxluq sayın altına işarə edilməklə göstərilir, isimlərdə nə cins, nə də hallanma mövcuddur, feil yalnız qeyri-müəyyən formada (sonsuz) işlənir, gələcək zaman yuxarıda xətt ilə, keçmiş zaman altından xətt çəkilməklə ifadə olunur və s. Lüğətdəki ən məşhur xüsusi və coğrafi adların öz nömrələri mövcuddur.

Yan Komenski, Kondillak, Mopertyu, Kondorse və digər məşhur elm adamlarının əsərlərində məntiqi linqvistik layihə daha da inkişaf etdirilmişdir.

Ancaq insan biliklərinin təsnifatına əsaslanan planlı bir dil qurmağa davam etmə cəhdlərin baxmayaraq, belə sistemlərin kommunikativ uyğunsuzluğu tədricən getdikcə daha çox artmağa başladı: belə ki, bütün təsnifat dilləri ümumi bir prinsip “oxşar fikirlər oxşar əlamətlərlə ifadə edilməlidir” üzərində qurulduğuna görə əlaqəli anlayışlar üçün bir-birindən az fərqlənən layihələr təklif edildi. Məsələn, Delormelin (1795) fəlsəfi dilində: alivau “ad” - alavau “ümumi ad” - alevau “xüsusi ad” - alivau “kök” - alidvau “törəmə söz” - alizvau “mürəkkəb söz” deməkdir. Beləliklə, hazırlanmış dilin məntiqi əsasları, nitqin psixoloji mexanizmləri ilə ziddiyyət təşkil etdi.

XVII əsrdən etibarən demək olar ki, Dekartla eyni vaxtda, məntiqi istiqamətə əlavə olaraq, linqvistik dizaynın başqa bir istiqaməti- empirik istiqamət də meydana çıxır. Bu istiqamətin nümayəndələri məntiqi mənada nə qədər mükəmməl olmasına baxmayaraq, praktik olaraq tətbiq olunan bir sistem yaratmağa çalışdılar (yuxarıda gördüyümüz kimi, Leybnis bu istiqamətdə çalışmışdır).

Doktor İohann İoaxim Bexer 1661-ci ildə latın dilinin lüğətindəki bütün sözlərin nömrələnməsini və bu nömrələrin ortaq yazılı bir dil olaraq istifadə edilməsini təklif etdi. 1666-cı ildə bir xorvat keşiş, ekumenizm və panslavizmin öncülü olan Yuri Krijaniç Tobolskda sürgündə olarkən, kilsə-slavyan, rus və xorvat söz və formalarının qarışığı olan “bütün slavyanların gələcək ortaq dilinin” qrammatikasını [2, s.42] tərtib edir. Daha sonra süni dillərə aid işarələr dili və digər oxşar layihələr yaranır.

Göründüyü kimi, məntiqi və empirik istiqamətlər funksional cəhətdən fərqlənir: dilin iki əsas funksiyasından – ünsiyyət və düşüncə - məntiqi istiqamət yaradılan sistemin kommunikativ çatışmazlıqlarını kənara qoyaraq düşüncə funksiyasını önə çəkir; empirik istiqamət, əksinə, təbii dillərin məzmunu planının əsaslı şəkildə yenidən qurulmasından imtina edərək kommunikativ funksiyanın üstünlüyündən irəli gəlir. Birinci istiqamət fəlsəfə və məntiqdə özünü büruzə verirdisə, ikinci istiqamət əvvəldən bu sahələr xaricində lokallaşdırılmış, daha sonra müasir interliqvistikanın yaranmağa başladığı mərkəz olmuşdur. Bununla belə, dilçilik ilə empirik istiqamət əlaqəli idi, çünki hər iki sahə təbii dilləri araşdırırdı: dilçilik onların quruluşunu öyrənir, empirik dil layihəsi bu quruluşu mümkün qədər rasionallaşdırmağa çalışırdı. Qeyd edək ki, empirik istiqamət uzun müddət “ümumdünya dili” axtarışından kənarında olduğundan həm tərəfdarlarının sayına, həm də inkişaflarının effektivlik dərəcəsinə görə məntiqi istiqamətdən xeyli dərəcədə zəifdir. Dilin məntiqi istiqamətinin təhlili interliqvistik baxımdan gözlənilən nəticədə olmasa da, məntiqin inkişafı üçün çox vacib stimül rolunu oynadı, sonrakı dövrdə isə tətbiq olunan bəzi elm sahələri (kitabxanaçılıq, sənədsünaslıq, tematik və ensiklopedik lüğətlərin nəzəriyyəsi, indiki kompüter elmləri) üçün stimulverici təsir göstərdi. Latın dilinin və empirik pəziqrafiyanın sadələşdirilməsi layihələri

praktikada tətbiq olunmayacaq dərəcədə nəzəri nəticələr vermədi. Bu səbəbdən, volapük dili meydana çıxana qədər məntiqi istiqamət dil layihəsinin aparıcı istiqaməti olaraq qaldı.

XVIII əsrin ortalarında anlayışların tam sistemləşdirilməsinin mümkünsüzlüyünü iddia edən və zamanla konsepsiyaların dəyişkənliyinə diqqət çəkən fəlsəfi layihələrin tənqidi ortaya çıxır ki, bu da əvvəllər hazırlanmış təsnifatların əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasına səbəb olmalı idi. Bu fikir 1817-ci ildə ümumbəşəri (məntiqi) dilin mükəmməl olmasının qeyri-mümkün olduğunu elan edən Destyut de Trasi tərəfindən ifadə edilmişdir.

Eyni zamanda bir sıra Avropa dillərində üst-üstə düşən uyğun elementləri çıxarmaqla süni dil yaratmaq fikri yarandı. Bu fikir ilk dəfə 1763-cü ildə fransız alimi S. De Bross tərəfindən ifadə edilmişdir: “Ümumdünya dilinin əsası həqiqətən mövcuddur. Sənətin yarada biləcəyi şeyləri tapmaq üçün səmərəsiz axtarırlara vaxt itirmək əvəzinə, təbiət tərəfindən əvvəlcədən yaradılanları kəşf etməyə çalışmaq daha yaxşıdır”. [9, s.162] Bu fikri Buxarestdən olan Beynəlxalq Dilçilik Cəmiyyətin üzvü Vayan da dəstəklədi: “Ümumbəşəri dil var, sadəcə onun ayrı-ayrı elementlərini birləşdirməliyik”. Bu prinsip praktik olaraq 1868-ci ildə Jan Pirro tərəfindən tərtib edilmiş Avropa dillərinin beynəlxalq elementlərinin birləşməsinə əsaslanan “universalqlot” layihəsində tətbiq olunur.

Beləliklə, posteriori-empirik linqvistik layihəsinin genişlənməsi ilə eyni zamanda süni dilin tətbiq olunan sahələri dəqiqləşdirilir: yeni yaradılan dilin milli dilləri əvəz etməli olduğuna dair ilkin fikir aradan qaldırılır; mövcud dilləri xüsusi beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi ilə tamamlamaq məqsədi “köməkçi dil” ideyası yaranır; “beynəlxalq dil” termini meydana çıxır.

Süni dillərin sosial istifadəsi 1879-cu ildə İ. M. Şleyer tərəfindən yaradılan volapükdan başlayır. Volapükün müəllifi məntiqi məktəbin bütün əsas müddəalarını paylaşdı. Dilinin dünya miqyasında yayılmasına inanaraq, onu müxtəlif formalarla təmin etməyə çalışdı. Bu dilin qrammatikası məntiqi prinsip əsasında qurulmuşdu, lüğətdə isə təsnifat əsası yox idi: lüğət milli dillərdən (əsasən ingilis dilindən) sözlər götürərək qurulmuşdu. Eyni zamanda hər bir sözün nəzərəcarpacaq fonetik dəyişməsi təbii dildən alınmış kökləri tanınmaz hala gətirdi (məsələn, Amerika = Melop, İngiltərə = Nelij), buna görə apriori qrammatikası apriori lüğəti ilə praktik olaraq birləşdirildi. Bu tip dillərə apriori-posterior və ya qarışıq tip deyilir. Təsnifata malik olmayan bu dillər düşünmə funksiyasının ünsiyyət funksiyası ilə münasibətdə daha vacib olduğunu hesab edən məntiqi dillərin mühüm xüsusiyyətlərini tam olaraq qorudular.

Volapükün – fəal dil hərəkətinin meydana çıxması, orijinal və tərcümə edilmiş ədəbiyyatın yaranması onu kökündən yeni bir növ olan sosiolinqvistik orqanizmə çevirdi: ilk dəfə insan tərəfindən şüurlu şəkildə qurulan süni bir dil ictimai istifadəyə verildi. Bununla birlikdə, bütün məntiqi sistemlərə xas olan “funksiya inversiyası”nın yolverilməzliyini ortaya qoyan dilin ictimai istifadəsi üçün əlbəttə ki, ilk növbədə idrak funksiyası (düşüncə funksiyası) deyil, kommunikativ funksiya vacibdir. Volapükün sosial istifadəsi ilə onun məntiqi mexanizmi arasında qarşıdurma var idi. Bu qarşıdurma sözün həqiqi mənasında dili bir neçə hissəyə parçaladı: üç dil üslubu formalaşdı (klassik, danışq və sadə danışq üslubu), bunlardan yalnız birincisi dilin məntiqi quruluşunu qorudu, digərləri isə daha çox və ya daha az ünsiyyət inkişafını təqdim etdi.

Eyni zamanda Volapük hərəkətinin özü iki cəbhəyə bölündü: birinə - məntiqi iddiaları ilə orijinal volapük mövqelərində qalan Şleyer, digərinə isə geniş sosial istifadə üçün dili sadələşdirən O. Kerxofs başçılıq etdi. Volapükistlərin bu qolu, keçmiş “dünya dili” termininin əvəzinə, “beynəlxalq münasibətlər dili” adını aldı. Şleyer və Kerxofs arasındakı münaqişə eyni dilə tətbiq olunan məntiqi və empirik yanaşmaların toqquşmasından başqa bir şey deyildi.

Volapükün sürətlə enişinə baxmayaraq (dil hərəkətinin son çöküşü zirvəyə çatdıqdan qısa müddət sonra baş verdi - 1889-cu ildə), Şleyerin layihəsi dil layihəsi tarixində yeni bir mərhələ açdı: burada ünsiyyət praktikasında yaradılan dillərin öyrənilməsi üçün ilkin şərtlər ortaya çıxdı, süni dil nəzəriyyəsi onun irəli sürdüyü tezlərin eksperimental təsdiqlənməsi fürsətini qazandı.

Yalnız bu mərhələdə hal-hazırda başa düşülən interlingvistika yarandı: dil layihəsinin ilkin nəzəriyyəsi əvvəllər yaradılan layihələrin sosial praktikasını öyrənmək üçün tərtib olunmuş nəzəriyyə (təsvir) ilə tamamlandı. Əgər əvvəllər dilçiliklə əlaqəli linqvistik layihə xarici mövqə tuturdusa, o zaman sosial istifadə olunan dil layihələrinin meydana çıxması ilə təbii və süni dillərin öyrənilməsi bir müstəviyə qoyulmuşdu: hər iki halda da tədqiqatın məqsədi ictimai praktikada verilmiş obyektiv dil hadisələri idi. Beynəlxalq süni dillər nəzəriyyəsi, xüsusən də "interlingvistika" ifadəsinin meydana çıxması ilə ifadə olunan dilçiliyin bir hissəsinə çevrilir.

Beynəlxalq dil üçün kütləvi hərəkətin başladığı vaxtdan bu yana nəinki tədqiqat obyektinə (yəni dil), həm də onun "mövzusu" sosial xarakter aldı: tək tədqiqatçılar beynəlxalq dil problemlərini öyrənmək üçün xüsusi olaraq yaradılan elm adamları təşkilatları ilə əvəz olundu. Belə təşkilatlara Beynəlxalq Dil Akademiyası, beynəlxalq köməkçi dilin qəbulu üzrə Nümayəndə heyəti, Beynəlxalq Köməkçi Dillər Assosiasiyası və s. aiddir.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq dillərin sosial fəaliyyətlərinə əsaslanan təsviri nəzəriyyə dərhal yaranmadı. Əvvəlcə yalnız linqvistik layihə nəzəriyyəsi əhəmiyyətli bir təkan aldı, çünki volapükün və sonrakı layihələrin sosial tətbiqi zamanı ortaya çıxan bütün problemlər adi bir şəkildə - işlək bir dildə islahat və ya tamamilə yeni bir layihə təklif etməklə həll edilməyə çalışıldı. İnterlingvistikanın inkişafındakı son dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini təşkil edən çoxsaylı layihə islahatları (volapükoidlər, esperantoidlər və s.) aparıldı. Volapük dilinin təcrübəsinə əsaslanaraq Volapük Akademiyası ardıcıl olaraq posteriori prinsipi üzərində qurulmuş yeni Neytral İdiom layihəsini (1893-1898) yaratdı. Neytrallara yaxın olan dil quruluşları sonradan A. Miçaud (roman, 1909) və O. Yespersen (novial, 1928) tərəfindən təklif edilmişdir. Keçmiş volapükçülər Y. Lott və E. de Bal Oksidental (1921-1922) və İnterlingua (1951) dilləri ilə təmsil olunan Təbiətşünaslıq Məktəbini qurdular.

Xüsusi kəskinliyi ilə rəqabət aparən layihələrin bolluğu onlar arasında seçim problemini yaratdı; aşkar linqvistik təhlil üsulları nəticəsiz qaldı, məsələnin sosiolingvistik tərəfinin laqeyd qalması səbəbindən interlingvistika süni dilləri qiymətləndirmək üçün etibarlı bir meyar təqdim etməyə hazır deyildi.

Beynəlxalq dil üçün geniş bir hərəkətin başlamasından bəri rəqabət aparən layihələrdən yalnız birinin həqiqətən geniş yayıldığı zaman özünəməxsus bir vəziyyət yaranmışdır; qalanları hərəkətin kənarlarında idi və ən yaxşı halda kiçik tərəfdar qrupları tərəfindən təmsil oluna bilərdi. 1879-cu ildən 90-cı illərin əvvəlinə qədər beynəlxalq dil tərəfdarlarının əksəriyyəti Volapük ətrafında qruplaşdı; XIX əsrin sonlarından bu günə qədər yalnız Esperanto həqiqətən geniş yayılmışdır. Beləliklə, təklif olunan bütün linqvistik layihələr özləri təmsil etdikləri ictimai təşkilat tipinə görə kortəbii şəkildə paylandı:

1. geniş çevrədə yayılan dillər (volapük, esperanto);
2. məhdud çevrədə yayılan dillər (idiom-neytral, latino-sine-fleksione, ido, okkultiv, novial, interlingua);
3. sosial istifadədən məhrum olan dillər (bütün digər dil layihələri).

İlk iki qrupun dillərinə istiqamətlənmiş müəyyənləşdirici interlingvistika yalnız sosial istifadə olunan dillərə aid çoxlu empirik material toplandıqdan sonra yarana bilərdi. Buna görə də, volapük və esperantonun nəşrindən bəri keçən ilk onilliklər karteziya dil layihəsinin ənənəsinə əsaslanan köhnə, reseptiv interlingvistikanın intensiv inkişafı ilə xarakterizə olunur.

Beynəlxalq süni dillərin müəyyənləşdirilmiş nəzəriyyəsi uzun müddət interlingvistik tənqidin inkişafından geridə qaldı. Volapükün sosial istifadəsi ümumiyyətlə adekvat bir nəzəri anlayış almadı: bu dilin ömrü onu müvafiq nəzəriyyədə əks etdirmək üçün çox qısa idi. Bir sıra islahat layihələrinin başqa bir "qurucusu" – Zamenqofun dili də (esperanto) uzun müddət nəzəri təsvir olmadan qaldı. Esperantonun "nəzəriyyəsi" əslində təklif olunan dil islahatlarına çoxsaylı etirazların məcmusu olaraq yalnız kritik formada mövcud idi. Bir neçə müsbət nailiyyət arasında 1905-ci ildə "fundamentalizm prinsipi" nin formalaşdırılması aid edilə bilər, bunun əsasında dilin bütövlüyünün

qorunması üçün bütün islahat səyləri rədd edildi. “Fundamentalizm prinsipi” anti-esperantik tənqiddə ümumi bir etiraz idi, lakin təbii ki, müstəqil bir dil konsepsiyasını əvəz edə bilməzdi.

Paradoksal olaraq, interlinqvistikaya ən vacib töhfə olan esperantonun elmi nəzəriyyəsinin qurulması yalnız esperanto-idonun mübahisəsi, yəni esperanto hərəkatındakı parçalanma nəticəsində meydana gəldi.

Esperanto 1870-ci illərin sonlarında polyak-yəhudi olan Lüdviq Lazar Zamenqof tərəfindən yaradıldı. Zamenqof qeyd edir ki, “xarici dilləri öyrənməyə sərf etdiyimiz vaxtı və əməyi azaltmaq müxtəlif ölkələrdən olan insanlar arasındakı harmoniyaya nail olmaqdır”; “beynəlxalq bir dil olsaydı, bütün tərcümələr təkcə onunla ediləcəkdə ... və bütün millətlər ortaq bir qardaşlıq içində birləşəcəkdə”. [8, s.6]

Zamenqofun orijinal layihəsinin lüğəti əsasən alman, yunan, latın, fransız, ingilis dillərinin sözləri əsasında qurulub, yəni söz bazasının (yəni söz ehtiyatının) əsasını beynəlxalq lüğət təşkil edir. Sözləri tərcümə olunmadan da başa düşmək olur: ekrano, domo, disko, ananaso, telefono, fabriko və s. Bütün morfemlər bir-biri ilə funksional olaraq uyğunlaşdırılmış və lüğətdə bərabər şəkildə yerləşdirilmişdir. Bu səbəbdən köklər və törəmə affikslər arasındakı fərq aradan qaldırıldı: sonuncular müstəqil köklər (tranci “kəsmək” - trancilo “bıçaq” - ilo “alət”) kimi istifadə olunma fərsəti əldə etdi. Köklərin özləri də birləşdirildi: Zamenqofun işindən başlayan ənənəyə görə, esperanto dilindəki söz kökləri homogen bir sinif meydana gətirir və sözlər arasındakı fərq köklərin fərqi ilə deyil, köklərə bağlanan nitq hissələrinin müqayisəsi (qarşılaşdırılması) ilə yaradılır (bona “yaxşı”: sifət - bono “yaxşı”: isim, sifət, zərf).

1907-ci ildə məşhur fransız məntiqçi Lui *Kutyura* esperantonun söz yaratma nəzəriyyəsini şübhə altına alacaq əsəri ortaya çıxdı. Həqiqətən, məsələn, labori “işləmək” - laboro “iş”, legi “oxumaq” - lego “oxu” kimi cütlükləri nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, feilin sonunda -i səsini - o ilə əvəz etmək fəaliyyət adı yaratmağa imkan verir. Lakin, digər hallarda bu qaydaya əməl edilmir: kroni “tacqoyma” - krono “tac”; gaja “şən” və goja “sevincli” müxtəlif isimlərlə əlaqədardır - gajeco “şən” və gojo “sevinc”, bunlardan yalnız birincisinin -ec əsaslı suffiksi var. Nəhayət, feilin hərəkatın adı ilə əlaqəli olduğu hallar da olur, lakin onlar müxtəlif yollarla yaranır: friponi “fırıldaqçılıq etmək” - fripono “fırıldaqçı”; hipokriti “ikiüzlülük etmək” - hipokritulo “münafiq, ikiüzlü” (hipokrito “ikiüzlülük” ilə).

Bu uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün Lui *Kutyura* semantik münasibətləri eyni dildə ifadə etməyə imkan verən geri dönüş prinsipini təqdim edir. Bu prinsip ido dilində təcəssüm edildi.

Esperanto sözlərinin formalaşması ilə tamamilə fərqli bir konsepsiya İsveçrə riyaziyyatçısı və esperantisti Rene de Saussure tərəfindən hazırlanmışdır. Esperanto dilində faktiki istifadəni araşdıraraq “vahid köklər nəzəriyyəsindən imtina etmək” lazım olduğu qənaətinə gəldi. Onun nəzəriyyəsinə görə, bütün köklər müəyyən qrammatik siniflərə, izomorfik nitq hissələrinə parçalanır. Beləliklə, Saussurenin fikirləri interlinqvistikanın inkişafında dönüş nöqtəsi oldu. İlk dəfə həqiqətən işləyən bir dil ilə bir dil layihəsi arasındakı fərq göstərildi: əgər köklərin qrammatik birləşməsi Zamenqofun ilkin layihəsində həyata keçirilmişdisə, bu xüsusiyyət, işlənən dil tərəfindən qəbul edilməmişdir və ünsiyyət zamanı köklərin üç leksik və qrammatik sinifləri arasında fərq yaranmışdır. Beləliklə, dil layihəsi ilə interlinqvistik nəzəriyyə - cəmiyyətdə istifadə olunan dillərin fəaliyyət nəzəriyyəsi arasında fərq qoyuldu.

Müasir interlinqvistikada empirik prinsipin üstünlüyü onunla nəzəri cəlb edir ki, əgər volapük dövründə empirik cərəyan Şleyerin məntiqinə qarşı çıxmışdisə, iyirmi il sonra esperantoda təcəssüm olunan empirik prinsip önəmli oldu və məntiqi ido dili isə əks tərəfdə qaldı; onun daxilində də məntiqi kamilliyi praktik məqsəduyğunluqdan aşağıda qoyan empirik bir istiqamət baş qaldırdı.

Lui *Kutyura* və Rene de Saussurenin polemikası linqvistik layihə məntiqinin fəaliyyət göstərdiyi müddətdə öz-özünə inkişaf edən dil quruluşunun daxili məntiqinə qarşı çıxdığının göstəricisidir. O. Yespersen bu haqda yazır: “(Təbii) dilin öz məntiqi var”. [5, s.240]

Nəticə. 1918-1945-ci illərdə interlingvistika, nəhayət, dilçiliyin bir qolu olaraq meydana gəldi. Onun dilçilik sahələri ilə əlaqələri inkişaf etdirilir, xüsusən də terminlərin beynəlxalq standartlaşdırılması, habelə SSRİ-də “dil quruluşu”, yəni yazılı dillərin, ədəbi dillərin və SSRİ xalqlarının bir çox dilləri üçün elmi-texniki terminlərin yaradılması ilə bağlı geniş tədqiqatların aparılması asanlaşdırılır. Bu dövrün əsas məqamı 1931-ci ildə II Beynəlxalq Dilçilər Konqresi dilçiliyin yeni bir qolu kimi interlingvistikanın yaranmasına rəsmi şəkildə icazə vermişdir.

1945-ci ildən sonra əsas vəzifə planlaşdırılan dillərin dünya dil mənzərəsində yerini müəyyənləşdirmək idi. Bu, istifadə olunan beynəlxalq təbii dillərin sayının kəskin artması (beş, sonra Millətlər Birliyinin istifadə etdiyi iki dilə qarşı BMT-nin altı rəsmi dili), həmçinin yeni süni dillərin – kompüter (maşın) dillərinin ortaya çıxması ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. Вспомогательный язык. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, 384 с.
2. Григорьев В.П. О некоторых вопросах интерлингвистики /В.П. Григорьев // Вопросы языкознания, 1966, № 1, с. 37-46
3. Дуличенко А.Д. История интерлингвистики : учеб. пособие / А.Д. Дуличенко. М.: Высшая школа, 2007, 183 с.
4. Кедров Б. М. Естественное и искусственное в познании и деятельности человека. // Вопросы философии, № 11, 1959, с.18
5. Кузнецов С.Н. Основные этапы становления интерлингвистической теории // Проблемы международного вспомогательного языка. М.: Наука, 1991, 263 с.
6. Кузнецов С.Н. Теоретические основы интерлингвистики М.: Ун-т дружбы народов, 1987, 254 с.
7. Лесевич В. В. Международный язык культурных сношений // Русская мысль, № 2, 1903, с. 284
8. Zamenhof L.L. - Дръ. Эсперанто. Международный языкъ: Предисловіе: Полный учебникъ por Rusoj. Варшава, 1887, 232 с.
9. Actes du deuxieme congres international des linguists. Paris, 1933, 254 p.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ИСКУССТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ

Мурсалиева Х.М.

Ключевые слова: *позиграфия, логические направления в языке, эмпирические направления в языке, универсальный язык, плановый язык*

Исторически попытки создания искусственных языков, то есть лингвопроектирование, возникают раньше, чем *теория* лингвопроектирования, а она в свою очередь – раньше, чем теория функционирования плановых языков. Некоторые лингвисты отстаивают тезис о равенстве всех языков, утверждая, что доминирование любого из существующих национальных языков в глобальном мире недопустимо. Автор эсперанто (1887г.) Л. Заменгоф подчеркивал важность социальной (коммуникативной) функции искусственного языка и в первом учебнике эсперанто утверждал, что международный язык является общественной собственностью, как и любой другой национальный язык. Вскрытие внутренней логичности естественных языков – логичности, которая обязательно связана с коммуникативной целесообразностью, – составляет сущность того процесса отграничения лингвистики от логики.

SUMMARY
HISTORY OF ARTIFICIAL LANGUAGES
Mursaliyeva Kh.M.

Key words: *posigraphy, logical directions in language, empirical directions in language, universal language, planned language*

Historically, attempts to create artificial languages, that is, linguistic design, arise earlier than the theory of linguistic design, and this, in turn, earlier than the theory of the functioning of planned languages. Some linguists defend the thesis of the equality of all languages, arguing that the dominance of any of the existing national languages in the global world is unacceptable. The author of Esperanto (1887), L. Zamenhof, emphasized the importance of the social (communicative) function of artificial language and stated in the first Esperanto textbook that the international language was a public property like any other national language. Revealing the internal consistency of natural languages - consistency that is necessarily associated with communicative expediency - constitutes the essence of that process of delimiting linguistics from logic.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.09.2020
	Son variant	12.10.2020